

समास = compound

Samas is a process of word-making in which two or more words with different meaning and independent meaning form another word.

समास - देवानन्द = the happiness of the gods

विग्रह = देवस्य आनन्द

= देवानन्द

सन्धि = देवास्यानन्द = the happiness of the gods.

Types of samaasa

- 1) तत्पुरुष समास
- 2) कर्मधारय समास
- 3) द्वन्द्व समास
- 4) द्विगु समास
- 5) अव्ययीभाव समास
- 6) बहुव्रीहि समास

In देवानन्द

पूर्वपद - first component is - देव

And

उत्तरपद - second component is आनन्द

विग्रह = The sentence made to convey the meaning of the compound.

देवानन्द = देवस्य आनन्द.

1. अव्ययीभाव = पूर्वपदप्रधान = पूर्वपद is important

2. तत्पुरुष - उत्तरपदप्रधान = उत्तरपद is important

3. द्वन्द्व - उभयपदप्रधान= both पद are important

4. बहुव्रीहि = अन्यपदप्रधान = another पद is important

Sub types of तत्पुरुष समास

- विभक्ति तत्पुरुष
- नन् तत्पुरुष
- उपपद तत्पुरुष
- प्रादि तत्पुरुष

विभक्ति तत्पुरुष

१) तत्पुरुष समाचार

विभक्ति तत्पुरुष उपपद तत्पुरुष नन् तत्पुरुष.

१) द्वितीया तत्पुरुष
 २) तृतीया तत्पुरुष
 ३) चतुर्थी तत्पुरुष
 ४) पञ्चमी तत्पुरुष
 ५) षष्ठी तत्पुरुष
 ६) सप्तमी तत्पुरुष.

ज्यामृद्ये प्रथम पदात काहीतरी विभक्ति योजलेली
 असते. म्हणून ह्या समासाळा विभक्ति तत्पुरुष.
 असे म्हणातात.

१. द्वितीया तत्पुरुष

श्रित, अतीत, पतित, गत, प्राप्त, आपन्न,

when these words are in uttarapada कल्पनातीतः = कल्पनाम् अतीतः - कल्पना + अतीतः = कल्पनातीतः

सुखापन्नः = सुखम् आपन्नः, सुख आपन्न = सुखापन्न

आत्मगतम् = आत्मानं गतं, ग्रामगतः = ग्रामं गतः।

१) द्वितीया तत्पुरुष समास - श्रेत, अतीत, गत, अत्यस्ता,
पापा आपन.

Examples -

वृक्षाश्रितः । वृक्षम् आश्रितः । (मर्कटः ; खगाः)

शुगातीतः । शुगान् अतीतः । (लम्बोदरः)

शालागमनम् । शालो गमनम् ।

क्रमप्राप्तः । क्रमं प्राप्तः ।

शारणम् अश्रुः । शारणाश्रुः ।
भूमि गतः । भूमिगतः ।

कृष्णम् आश्रितः । कृष्णाश्रितः ।

सुखम् आपन्नः । सुखापन्नः ।

वनं गताः । वनं गताः ।

2) तृतीया तत्पुरुष

The पूर्वपद is usually the करण or the instrument.

दैवरक्षितः = दैवेन रक्षितः

नखभिन्नः = नखेः भिन्नः

दुर्घटमिश्रितः = दुर्घटेन मिश्रितः

देवदत्तः = देवेन दत्तः

when the उत्तरपद is पूर्व, सदृश, सम, तुल्य, हीन, युक्त, युत

बुद्धिहीनः = बुद्धेया हीनः

मातृसदृशः = मात्रा सदृशः

मासपूर्वः = मासेन पूर्वः

विद्यायुक्तः = विद्यया युक्तः

2) तृतीया तत्पुरुष -	
केशविहीनः -	कैशोः विहीनः ।
अग्निदध्यः -	अग्निना दध्यः ।
घनठीनः -	घनेन ठीनः ।
विद्याहीनः -	विद्यया हीनः ।
सर्पदध्टः -	सर्पेण दध्टः ।
घनसम्पन्नः -	घनेन सम्पन्नः ।
बुद्धिहीनः -	बुद्ध्या हीनः ।
चरणविकलः -	चरणेन विकलः ।

3. चतुर्थी तत्पुरुष

Product + material

घटमृतिका = घटाय मृतिका mud for making a pot

यूपदारु = यूपाय दारु = wood for the pillar

कड्कणसुवर्ण = कड्कणाय सुवर्ण = gold for the bangle

मूर्तिपाषाणः = मूर्तये पाषाणः = stone for the idol

When उत्तरपद is अर्थ = (for something) with इदम् or इति

सुखार्थ = सुखाय इदं / सुखाय इति

सुखार्था = सुखाय इयं / सुखाय इति

सुखर्थः = सुखाय अयं / सुखाय इति

Wherever there is a meaning of giving or donating.

भूतबलिः = भूतेभ्यः बलिः

गुरुदक्षिणा = गुरवे दक्षिणा

For something

तपोवनम् = तपसे वनं

३) चतुर्थी तत्पुरुष -

दानपेटिका - द्वानाश पेटिका

देशार्थम् - देशाश अर्थम् इति

कन्यार्थम् - कन्याश्च इति

विहारार्थम् - विहाराश्च इति

रक्षणार्थम् - रक्षणाश्च इति

ग्रन्थालयः - ग्रन्थेभ्यः आलयः

कार्यशास्त्रिः - कार्याश्च शास्त्रिः

4. पञ्चमी तत्पुरुष

उत्तरपद = भय, भीति, त्रस्त, निवृत, विमुख, मुक्त, पतित,

वृक्षपतिः = वृक्षात् पतिः:

व्याघ्रभीतः = व्यघ्रात् भीतः:

सेवानिवृतः = सेवायाः निवृतः:

पापमुक्तः = पापात् मुक्तः:

हस्तपतितम् - हस्तात् पतितम्

प्रदृष्टिमुक्तः - प्रदृष्टिगात् मुक्तः

चोरमयम् - चोरात् मयम्

रोगमुक्तः - रोगात् मुक्तः

अग्रपतिः - अग्रात् पतिः ।

सिंहभीतः - सिंहात् भीतः ।

सर्परक्षितः - सर्पत् रक्षितः ।

5. षष्ठी तत्पुरुष

अवयव-अवयवी, सेवा-सेवक, sense of relation

राजपुत्रः / राजपुरुषः

राजः पुत्रः / पुरुषः

वृक्षपर्णानि = वृक्षस्य पर्णानि

पितृगृहं = पितुः गृहं

दशरथात्मजः = दशरथस्य आत्मजः

विश्वामित्रप्रियः = विश्वामित्रस्य प्रियः

सीतापतिः = सीतायाः पतिः

सुग्रीवेशः = सुग्रीवस्य ईशः

माधव = मायाः धवः

विष्णुपत्नी = विष्णोः पत्नी

जनकतनया = जनकस्य तनया

५) षष्ठी तत्त्वः -

वृक्षशाखा

- वृक्षस्य शाखा

छात्रप्रियः

- छात्राणां प्रियः ।

राजपुक्षः

- राजाः पुक्षः ।

सूर्योदयः

- सूर्यस्य उदयः ।

6. सप्तमी तत्पुरुष

मर्गस्थितः = मार्ग स्थितः sitting on the road

ध्यानमर्ननः = ध्याने मर्ननः engrossed in meditation

क्रीडापटुः = क्रीडायां पटुः

न्यायनिपुणः = न्याये निपुणः

पाककुशलः = पाके कुशलः

कार्यरतः = कार्यं रतः

जलक्रीडा = जले क्रीडा

नृत्यनिपुणा - नृत्ये निपुणा

कलाकुशलः - कलायं कुशलः

प्रजावत्सलः - प्रजासु वत्सलः

गणिततज्ज्ञः - गणिते तज्ज्ञः

जगत्प्रसिद्धः - जगति प्रसिद्धः

शास्त्रप्रवीणः - शास्त्रे प्रवीणः

नन् तत्पुरुष

नन् = negating prefix = अ / अन्

अवर्णनीयम् = न वर्णनीयं = indescribable

अतुलनीयं = न तुलनीयं = incomparable अनासक्तिः = न आसक्तिः = non-compulsion

अनादरः = न आदरः disrespect

अकल्पनीयं = न कल्पनीयं = unimaginable

अशक्यं = न शक्यं = impossible

उपपद तत्पुरुष

Uttarapada contains a shortened form of the verb.

कुम्भकारः = कुम्भं करोति इति

मालाकारः = मालां करोति इति

खगः = खं गच्छति इति

मधुपः = मधु पिबति इति

पादपः = पार्दः पिबति इति

पयोदः = पयः यच्छति / ददाति इति

यशोदा = यशः यच्छति | ददाति इति success-giving

हृदयदाहि = हृदयं दहति इति heart-burning

सुखकरः = सुखं करोति इति

पङ्कजः = पङ्के जायते इति

आत्मजः = आत्मनः जायते इति

• उपपद तत्पुरुष शमास -

उन्तरपदात् धातुया अंश दिव्यतोः

जलदः - जलं ददाति इति ।

पादपः - पोदैः पिबति इति । (वृक्ष)

पर्वतस्थः - पर्वते तिष्ठति इति ।

कुम्भकारः - कुम्भं करोति इति ।

वरदा - वरं ददाति इति ।

गृहेस्थाः - गृहे तिष्ठन्ति इति ।

मधुपः - मधु पिण्डति इति ।

जटाद्यासी - जटा धारयति इति ।

शारस्त्रसः - शारसं जानाति इति ।

पङ्कजम् - पङ्के जायते इति ।

प्रादि तत्पुरुष

ये प्र आदि उपसर्व जिसके साथ आते हैं उस समास को प्रादि तथा समास कहते हैं।

उदा. प्राचार्यः - प्रगतः आचार्यः (श्रेष्ठः)

सुपुरुषः - सु पुरुषः।

दुर्जनः - दुष्टः जनः।

अतिमर्यदि - अतिक्रान्तः मर्यदिम्।

दुनीति - दुष्टा नीति।

दुष्कुलम् - दुष्टे कुलम्।

कुशासनम् - कुत्सितः शासनम्।

सुरवागतम् - सु स्वागतम्।

सुरवागतम् - सु उत्तरागतम्।

कर्मधारय समास = उत्तरपदप्रधान

Both constituents in प्रथमा

1 proper noun - common noun relationship

भोजराजः = भोजः राजा

अयोध्यानगरी = अयोध्या नगरी

मानससरः = मानसं सरः (सरस्)

<u>special name</u>	<u>common name</u>
२) विशेषणम् विशेष्य सामान्यनाम्	
विवेकानन्दः नाम महोदयः	विवेकानन्दमहोदयः
गडगा नाम नदी	गडगानदी
मारतः नाम देशः	भारतदेशः
सरस्वती नाम देवी	सरस्वतीदेवी
भास्करः नाम आचार्यः	भास्कराचार्यः

2 qualified noun and adjective relationship

कृष्णसर्पः = कृष्णः सर्पः

दृढनिश्चयः = दृढः निश्चयः

नीलकमलम् = नीलं कमलम्

उपमान - उपमेय	उपमेय
उपमान साध्यम्	धनश्यामः
धन इव श्यामः	
उपमान उपमेय	
कमलम् इव मुखम्	कमलमुखम्
चन्द्र इव मुखम्	चन्द्रमुखम्
पादे इव पद्मकंभम्	पादपद्मकंभम्
विद्या एव धनम्	विद्याधनम्
गृहम् एव मन्दिरम्	गृहमन्दिरम्
मनः एव मन्दिरम्	मनमन्दिरम्

Sometimes adjective is उत्तरपद

पुरुषोत्तम = उत्तमः पुरुषः

गुणविशेष = विशेषः गुणः

अन्तरम् = अन्य

भाषान्तरं = अन्या भाषा

देशान्तरं = अन्यः देशः

वनान्तरम् = अन्यत् वनम्

महा = महत्

महाराजः = महान् राजा

महानदी = महती नदी

महावैभवम् = महद् वैभवम्

Adjective	Substantive
१) किशेषता - विशेष्य सामग्रज्या	
२) कर्ता पुण्यम्	कर्तपुण्यम्
हरितः शुक्रः	हरितशुक्रः
स्थूलः पुरुषः	स्थूलपुरुषः
विविद्या: वर्णः	विविद्यवर्णः
उन्नताः वृक्षाः	उन्नतवृक्षाः
मधुरं फलम्	मधुरफलम्
ज्येष्ठः पुमः	ज्येष्ठपुमः

4 उपमान उपमेय सम्बन्ध

उपमान = standard of comparison

उपमेय = object of comparison

सधर्म्यवाचक शब्द = word indicating common quality

घनश्याम = घनः इव श्यामः

अमृतमधुरा = अमृतम् इव मधुरा

कुसुमकोमलं = कुसुमम् इव कोमलं

काव्यामृतं = काव्यम् अमृतम् इव

मुखकमलं = मुखं कमलम् इव

विद्याधनं = विद्या एव धनं

उपमान	-	उपमेय	उपमेय
उपमान	साद्यम्	धनश्चामः	धनश्चामः
धन इव श्यामः			
उपमान	उपमेय	कमलम्	कमलमुखम्
कमलम् इव मुखम्			
चन्द्र इव मुखम्		पञ्चमुखम्	
पादो इव पञ्चकंजम्		पादपञ्चकंजम्	
विद्या एव धनम्		विद्याधनम्	
गृहम् एव मन्दिरम्		गृहमन्दिरम्	
मनः एव मन्दिरम्		मनमन्दिरम्	

द्विगु समास

गुरुवार

द्विगु समास

जिसके प्रारम्भ में सउळ्यावाची शब्द हो उसे
द्विगु समास कहते हैं।

कर्मचारिय का उप्पकार - द्विगु.

समाटार = समृद्ध
group

उदा. चतुर्थुगम - चतुर्वाम् चुगानां समाटारः।

त्रिष्वनम् - त्रयानाम् त्रुवनानां समाटारः।

पञ्चपातम् - पञ्चानां पात्रानाम् समाटारः।

पञ्चतन्त्रम् - पञ्चानां तन्त्रानाम् समाटारः।

पञ्चामृतम् - पञ्चानां अमृतानां समाटारः।

नवरात्रम् - नवानां शत्रियां समाटारः।

अष्टाद्यायी - अष्टानाम् अद्यायानां समाटारः।

त्रिलोक - त्रयानां लोकानां समाटारः।

सप्तदिनम् - सप्तानां दिनानां समाटारः।

द्वन्द्व समास

जिस समास में दोनों शब्दों की प्रधानता होती है वहाँ इन्ह समास लिता है। इसके विग्रह में यह इस अव्यय का प्रयोग होता है।

• The sentence that explains the meaning of a compound is called विग्रहवाक्य.

• The sub types of ठन्ड are उत्तरेतर ठन्ड & समाप्तर ठन्ड.

• The indeclinable च is used after every word (which is mostly a noun) in the explanation of उत्तरेतर ठन्ड.

i) उत्तरेतर ठन्ड - Two or more different words come together in this type. The compound word is either dual or plural.

त्रुदाट्टरण -

चन्द्रसुर्यो - चन्द्रः च सूर्यः च ।

बालकबालिका - बालकः च बालिका च ।

वृक्षलता - वृक्षाः च लताः च ।

पत्रपुष्पाणि - पत्राणि च पुष्पाणि च ।

पार्वतीपरमेश्वरो - पार्वती च परमेश्वरः च ।

राघाकृष्णो - राघाः च कृष्णः च ।

शिवपार्वत्यो - शिवः च पार्वती च ।

अड़कनीलेखन्य - अड़कन्यः च लेखन्यः च ।

स्कन्दगोशो - स्कन्दः च गोशोः च ।

स्त्रिहशशाको - स्त्रिङ्हः च शशाकः च ।

मृगशृगालो - मृगः च शृगालः च ।

भरतशास्त्रुदण - भरतः च शास्त्रुदणः च ।

समाधार थोड़ा -

समाधार → मिनर → समूह → Group.

Note the following points about समाधार थोड़ा.

- 1) The indeclinable या after every word has to be used in the explanation (विवर)
- 2) If two words are combined the explanation ends with एतयोः समाधारः । & if more than two words are combined the word एतेभ्यः / एतास्योः समाधारः । are used.

उदाहरणागति - चुप्तक माजे किम् - चुप्तकः च माजरिः च एतयोः समाप्ताः।

मूषकमाजेकिम् - मूषकः च माजरिः च एतयोः समाप्ताः।

चुकालिक्षम् - चुका च लिक्षा च एतासां समाप्ताः।

हस्तपादम् - हस्तो च पादो च एतेषां समाप्ताः।

ठरिनाकुड्कुमभ् - ठरिना च कुड्कुमं च एतयोः समाप्ताः।

दुर्द्यशकिरम् - दुर्द्य च शकिरो च एतयोः समाप्ताः।

तिळगुडम् । - तिळा च गुडः च एतेषां समाप्ताः।

गजतुरगम् । - गजाः च तुरगाः च एतेषां समाप्ताः।

मुखनासिकम् - मुख च नासीका च एतयोः समाप्ताः।

शन्द्याक्षतपुष्टपम् - शन्द्याः च अक्षताः च पुष्टाणि च
(अन्तिम वर्णोन्माला) शन्द्याक्षतपुष्टपम् - शन्द्याक्षतपुष्टपम्